

Henrik Høgh-Olesen

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Friheden som forhold

Om en af Agatha Christies personer hedder det karakteriserende: "At hun med walisisk nidkærlighed skurede det grimme linoleumsgulv".

Af en eller anden grund faldt dette billede mig ind, da jeg havde læst Bertelsens arbejde, måske fordi vi også her kan opleve, hvordan en utaknemmelig opgave bliver gennemført med systematik og grundighed. Bertelsen polerer nødvendighedens grimme linoleum, indtil han kan spejle konturerne af den menneskelige frihed i dette ydmyge grundlag.

Jeg kan kun respektere den konsekvens, hvormed han går til værks. De begrebsmæssige sondringer der foretages, finder jeg i alt væsentlige både relevante og erkendelsesbefordrende, og jeg er vel stort set også enig i de billeder af frihedens væsen og grundlag, der toner frem. Eller er jeg? Det må komme an på en prøve. Sandt at sige har jeg brug for et par uddybelser fra forfatteren, før dette kan afklares, så derfor vil jeg i det følgende kort skitsere mine anfægtelser.

Monisme og forenelighed. At dømmes ud fra figur 2 (s. 10) begrænser de monistiske synspunkter sig til en reduktiv materialisme, der helt eliminerer den frie vilje, eller til en rabiat idealistisk monisme, der ligeså betingelsesløst afviser den materielle nødvendigheds tvang, og som følger heraf placeres monismen in toto derfor under uforeneligheds-synspunktet. Men sådan er det jo ingenlunde, og det kan Bertelsen da heller ikke selv mene, hvad end hans model så indikerer.

For det første er al materiel monisme jo ikke reduktiv. Bertelsens eget synspunkt er såmænd et udmærket eksempel på dette, så her er monismen forenelig med et foreneligheds-synspunkt. Og for det andet findes der jo en neutral monisme, der fastholder, at ånd og materie er to forskellige aspekter af én og samme ting uden at dette *ene* - realitetens højeste princip eller den *arkane substans* om man vil - i sig selv lader sig bestemme som enten ånd eller materie. Og fra dette synspunkt, som vi f.eks. finder hos W. James, C. G. Jung og B. Russell, svares der ligeledes "både og", når der spørges om mennesket er frit eller determineret.

Jeg kunne ligeledes forestille mig, at man fra en interaktiv dualistisk position uden større problemer kunne blande sig i koret af "både og" svar, og dette begrænser figur 2's heuristiske værdi.

Som sagt tror jeg egentlig ikke, at Bertelsen og jeg her er uenige; men hans model foranlediger en grafisk fortegnelse af feltet, der kan give anledning til misforståelser, og hvis den oprindelige idé blot var, at eksemplificere monistiske/dualistiske positioner under uforeneligheds-

synspunktet, burde der vel ligeledes være eksemplificeret tilsvarende positioner under foreneligheds-synspunktet. Ellers forføres man let til den forestilling, at enhver monisme eller dualisme implicerer "enten/eller svar".

Men nu til det mere substantielle.

Organisering - eller et forhold der gør en forskel. På side 17 sammenfattes Bertelsens synspunkt i en anden psykologisk model af psykens vertikale kontinuum, hvor essensen er, at del og helhed gensidigt konstituerer og organiserer hinanden. Vi ser her: "*hvordan de lavere niveauer med deres elementer konstituerer højere niveauer i og med, at de netop er blevet organiseret af de højere til at samvirke i netop disse og ikke andre konstituerende elementarformer*" lyder det på side 22..

Men *hvordan* organiserer de højere niveauer de lavere, som de samtidig konstitueres af, og hvad menes der egentlig med "*organisere*"?

At jeg er født som menneske, betyder selvfølgelig, at denne organismiske realitet (eller *idé* om man vil) tvinger "grundstoffet" ind i bestemte konstituerende "elementarformer"; men jo først efter at denne organiserende form er drevet udviklingshistorisk frem via de lavere niveaurs tiltagende kompleksitet.

Hvis det er dette Bertelsen mener, så har jeg ingen problemer, så længe vi holder os på artsniveau vel at bemærke; men går vi konkret og individuelt til værks, så har jeg igen brug for forklaringer.

Fra psykoneuroimmunologien har vi selvfølgelig eksempler på, at "højere niveauer" i form af mentale forestillinger kan organisere lavere såkaldt "autonome" processer; men er det disse særligt iscenesatte grænsetilfælde i forbindelse med det menneskelige immunforsvar, der skal bære modellen, eller kan der gives mere almene eksempler på denne organisering?

Hvordan organiserer min frie villen og værdisætten - f.eks. mine værdier om menneskerettigheder - mine biologiske elementarformer?

Det er muligt, at jeg lægger noget andet og mere grundlæggende i begreber som "organisere", og "biologiske elementarformer". Det kan også være, at Bertelsen allerede har konkretiseret sig andetsteds uden mit vidende. Men så lige én gang til for Prins Knud - eller Henrik om du vil.

Jeg har ligeledes brug for, at få klarlagt begrebet om "frihed som skabelse". Vor tilværelse er ifølge Bertelsen (s. 21) ikke kun præget af en: "*funktionelt afstemt søgende rettedhed mod forhåndsgivne værdier; men derimod af frit viljede kreative frembringelser af emergente værdier og betydninger*".

Vores frihed er altså mere end en *indsigt* i nødvendigheden. Nuvel, men er den også mere end det mulighedsrum, der fremkommer, når vi aktivt *forholder* os til denne nødvendighed? Er det ikke netop forholdet til "det betydningsgivne", i Bertelsens jargon, der gør *betydning* til *mening*? Det må jeg i det mindste mene, og i det følgende skal jeg prøve at tydeliggøre denne pointe.

Det halve sekunds forsinkelse. Et forsøg af central betydning for en nærmere bestemmelse af den menneskelige friheds grænse er for mig at se Libets (1983, 1985) undersøgelser over den menneskelige hjernes beredskabspotentialer. Disse viste, at omkring et halvt sekund før et menneske bestemmer sig til at bevæge en finger, er de indledende processer allerede gået i gang i hjernen! Umiddelbart ser det altså ud til, at den frie vilje er en illusion.

Men for det første siger dette simple motoriske eksperiment, vedrørende vore umiddelbare bevidste beslutninger, ikke noget om, hvad der sker, når vi efter længere tids overvejelser vælger ægtefælle og livsindstilling. Og for det andet så redder Libet selv den frie vilje på stregen, ved at tillægge bevidstheden evnen til at afbryde processen. Bevidstheden har vetoret med andre ord. For nok sætter bevidstheden først ind, efter at hjernen er gået i gang; men dette sker dog før hånden bevæges, og der er derfor tid til at standse processen!

Bevidstheden styrer altså ved *forbud* snarere end ved *påbud*. Vi kan ikke selv bestemme vore lyster; men nok kontrollere om disse skal omsættes til handling eller ej konkluderer Libet, og tager vi disse resultater alvorlige, hvilket vi efter min mening indtil videre bør gøre, så bringer denne pointe os filosofisk på linie med de synspunkter, som vi finder hos tænkere som Kierkegaard og Schopenhauer, eller længere tilbage hos stoikere som Seneca og Epiktet for hvem friheden netop er at *forholde sig til det nødvendige*, eller at administrere kraften om man vil. Friheden er således ikke en *faktor* i egen ret, som Kierkegaard udtrykker det, men et *forhold* der forholder sig til alle de faktorer som et menneskeliv er underlagt (se Høgh-Olesen, 1996 for en uddybelse her).

Med et mere Schopenhauersk metafor kunne man sige, at vi er sat på et lokomotiv, der bare kører. Vi kan sænke og forøge farten, korrigere kursen; men stå af det kan vi ikke. Min vilje og mine handlinger præsenterer sig ganske vist altid som forankrede i motiver eller grunde udenfor dem selv. Men disse bestemmer kun, hvad jeg vil på dette sted og tidspunkt under disse omstændigheder og ikke det, at jeg i det hele taget "vil" generelt. Den indre natur af min villen er således grundløs, fordi den er selve den grund, som alting hviler på eller "*das Ding an Sich*" (Schopenhauer 1969, s. 170). Verden er vilje, simpelthen. Vi begærer ikke et objekt, fordi vi har grunde dertil. Vi finder grundene, fordi vi begærer det, og vi begærer det, fordi vi ikke kan andet!

Menneskets primære eksistensmodus (ja, alt livs væsen) er således *lidenskab*, først derefter kommer fornuft og eftertanke. *Livsviljen* (og hermed mener Schopenhauer hele den stræbende naturale nødvendighed, som det menneskelige arts væsen og alt liv i øvrigt er underlagt) kræver blindt dette

og hint, og det er dernæst bevidsthedens opgave at tilfredsstille ønsket.

I den forstand er forholdet mellem livsviljen og den menneskelige bevidsthed som forholdet mellem "den blinde kæmpe", der bærer "den seende lamme", siger Schopenhauer. Bevidstheden initierer ikke bevægelsen, den er "lam"; men da den lamme kan se, er det ham samtidig muligt at føre den blinde væk fra bestemte emner og hen mod andre.

En del af den menneskelige nødvendighed er bl. a., at vi er et meningssøgende væsen. At vi, som Heider & Simmels (1944) og Mischottés (1963) fascinerende forsøg har vist, så at sige er dømt til mening! Vi kan ikke bare beskrive de geometriske figurs vilkårlige bevægelser i et nøgternt laboratoriesprog, der blot registrerer de tilfældige ryk. Nej, vi producerer spontant meningsfyldte historier, hvor de to rektangler fx er mænd, der begge begærer den samme kvindelige trekant, og derfor gør sådan og sådan osv. Mennesket er en *spontan hermeneutiker*, kort sagt, og det som Bertelsen betegner, som menneskets "frie værdiskabende" er i sidste instans en given konsekvens af dette antropologiske væsenskende. Man kunne derfor, alt efter temperament, ligeså godt sige, at vi som meningssøgende væsener ikke kan lade være med at være værdiskabende! Denne søgen og skaben er selvfølgelig ikke bare øremærket bestemte værdier, og i den forstand er den fri; men den er ikke des mindre udsprunget af såvel vor indre natur, som dennes møde med det værende på bestemte tidspunkter i historien, og dermed ikke fri af disse indre og ydre betingelser!

Når dette så er sagt, skal der samtidig ikke herske tvivl om, at det at vi både kan se - og forholde os til det nødvendige, virkelig er en forskel, der gør en forskel. Forholdets mulighed giver os som art betragtet nogle betingelser, der er helt enestående, og for min skyld kan man gerne fastholde, at den menneskelige frihed er stor, blot er pointen, at den af væsen er et forhold, der forholder sig til de eksistentielle, personlige og artsmæssige nødvendigheder af indre og ydre art, der udspiller sig i ethvert menneskeliv. Om det i virkeligheden så også er dette, Bertelsen når frem til at mene, kan jeg ikke afgøre, men langt fra hinanden tror jeg ikke vi er.

Skyld og ansvarlighed. Bertelsens betragtninger omkring 2. ordens intentionalitet og ansvarlighedens forskellige grader, har jeg ingen problemer med, her munder hans frihedsbegreb ud i nogle konsekvenser, som er fuldt forenelige med de synspunkter, jeg lige har givet udtryk for.

Jeg kunne endda fristes til, at gå videre end Bertelsen gør ved at fastholde, at vi såmænd også er ansvarlige, for det vi er uden skyld i!

Dette belæres vi ikke mindst om i "Ødipus i Kolonos", der er Sofokles mindre kendte fortsættelse af "Kong Ødipus". I dette drama forsøger den gamle Ødipus at komme overens med sin forfærdelige skæbne, så han dog kan leve videre, og forholdet mellem skyld og ansvar tematiseres herved.

Da Ødipus ikke vidste, at Kong Laios, som han dræbte, var hans fader, og Iokaste, som han ægtede, var hans moder, men faktisk i alle sine bestræbelser gjorde, hvad han kunne, for ikke at realisere den skæbne, der var ham spået, så er han ikke i eksistentiel og etisk forstand *skyldig* i incest og

fadermord. Men dog er han ansvarlig! Ansvarlig for at forholde sig til, at disse uhyrligheder ikke des mindre blev en realitet. Hans realitet! Også de ting vi ikke har magt over, har vi altså et ansvar for at forholde os til.

Alkoholikeren kunne være et nutidigt eksempel på dette. Det er muligt, at det ikke er hans skyld, at han begyndte at drikke og blev alkoholiker; men at alle mulige "ubevidstgørende modviljer" og uheldige forhold i hans livshistorie forenede sig om at føre ham mod denne realitet. Lad os nu bare antage dette. Det er dog hans ansvar som voksen, at han vedblivende drikker, når andre forhold er mulige. At han er uden skyld i begyndelsen er således ingen undskyldning for fortsættelsen. Det er stadig hans ansvar, og samtidig frihedens mulighed, at forholde sig til fakticiteterne i hans tilværelse.

Referencer

- Heider, F. & Simmel, E.: A Study of Apparent Behavior. *American Journal of Psychology*, 1944, 57, 243-259.
- Høgh-Olesen, H.: "Den blinde kæmpe og den seende lamme" - om friheden som forhold og mennesket som en enhed af nødvendighed og mulighed. Augustkonferencen, Psykologisk Institut, 1996. (in press).
- Libet, B. et al.: Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity. *Brain*, 1983, 106, 623-642.
- Libet, B.: Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action. *The Behavioral and Brain Sciences*, 1985, 8, 525-566.
- Mischotté, A. E.: *The Perception of Causality*. Metuen: London, 1963.
- Schopenhauer, A.: *The World as Will and Representation*. Dove Publishing, Inc. New York, 1969.

Sofokles: *Ødipus i Kolonos*. Tanning & Appel, 1976.